

Xəliyəddin XƏLİLLİ

AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: xeliyeddin_xelilli@mail.ru

“DƏDƏ QORQUD” OĞUZNAMƏLƏRİNDƏ MİFOLOJİ TƏFƏKKÜRÜN QAPALI TSİKLİNİN DAĞILMASI PROSESİ VƏ MEXANİKİ İSLAM ƏLAVƏSİ

Xülasə

“Dədə Qorqud” oğuzlarının təfəkkürü qədim paleolitdən tunc dövrünə qədər formalaşan dairəvi, qapalı formada idi. İlk tunc dövrünə keçid çağında qəbilələrin təfəkküründə ilkin refleksiya yaranır. Refleksiyanın təsiri altında təfəkkürün eninə və dərininə inkişafı başlayır. Bunun təsiri altında təfəkkürün qapalı-dairəvi formasının dağılması prosesi gedir. Həmçinin ilkin refleksiyanın təsiri altında etnik mənlilik şüuru, ata xaqanlığı formalaşır. Bununla paralel Ata kultu, Ata obrazı allahlar yaranır. Ata xaqanlığın yaratdığı ata Oğuz Əcdad kultu, onun yaratdığı Oğuz etnosu, etnonimi onun qəhrəmanlıq ənənələri yaranır. Yeni həyat tərzini təənnüm edən epos janrı, onun ilk nümunəsi “Dədə Qorqud” dastanları yaranır. “Dədə Qorqud” eposunda oğuzların təsvir olunan qəbilə, tayfa, tayfa ittifaqı həyat tərzini bütünlüklə mifoloji təfəkkürü ehtiva edir. Dastanlardakı İslam dini və dövlətçiliklə bağlı fikirlər sonrakı dövrlərin mexaniki əlavələri olub oğuzların həyat tərzini və təfəkkürünü il ziddiyyət təşkil edir. Dastanlarda İslam dininə məxsus adət-ənənə, mərasim, qanun, əxlaq norması, etiqad və hökmün adı elementinə belə təsadüf olunmur.

Açar sözlər: oğuzlar, “Dədə Qorqud kitabı”, “Dədə Qorqud kitabı”nda İslam dini

THE LEVEL OF THINKING, MODE OF LIFE AND ISLAM RELIGION OF “DEDE GORGUD” OGHUZES

Summary

Thinking of “Dede Gorgud” Oghuzes was of a circular - closed form developed from the ancient Paleolithic up to the Bronze Age. In the transitional stage to the early Bronze Age in the thinking of tribes originated the maiden reflection. Under the influence of reflection, begins expansion and deepening of thought. Under the influence of this begins the process of disintegration of the closed - circular form of thinking. As well as, under the influence of initial reflection appears the ethnic identity, father khakanate. In parallel, the Cult of the Father, the image of the Fathers – gods were created. Created by Father Khakanate the cult of ancestors - the father Oghuz leads to the creation of Oghuz ethnos, its ethnonym and heroic traditions. The genre – epos glorifying a new lifestyle, its first sample “Dede Gorgud” epics was created. Tribe, kin, tribal union lifestyle of Oghuzes described in “Dede Gorgud” epos entirely correspond to the level of mythological thinking. Opinions in this epos relating to the Islamic religion and statehood are mechanical additions of subsequent periods and bear no relation to mode of life and thinking of the Oghuzes. A sole element of Islamic religion – traditions, ritual, law, ethic norms, beliefs and order is not found in the epos.

Key words: Oghuzes, “The Book of Dede Gorgud”, İslam religion in “The Book of Dede Gorgud”

**УРОВЕНЬ МЫШЛЕНИЯ, ОБРАЗ ЖИЗНИ И ИСЛАМ У ОГУЗОВ
«КНИГИ ДЕДЕ ГОРГУТА»****Резюме**

Мышление Огузов «Деде Горгут»а имело кольцевую-закрытую форму, формировавшуюся от древнего палеолита до эпохи бронзы. При переходе в эпоху бронзы в мышлении родов возникает первичная рефлексия. Под влиянием рефлексии происходит расширение и углубление мышления, под влиянием которого идёт процесс разрушения и разрыв кольцевого-закрытого мышления. Под влиянием первичной рефлексии появляется этническое самосознание, складывается патриархат. Параллельно с этим культ отца, боги в образе отца. Созданный патриархатом культ предков – отца Огуза, приводит к созданию огузского этноса, его этнонимы и героических традиций. Новый образ жизни создает жанр героического эпоса, первым образцом которого является «Деде Горгут». В эпосе «Деде Горгут» описан образ жизни Огузов, существующие традиции пр. соответствуют уровню их мифологического мышления. Позже в дастан были внесены мысли связанные с религией и государством, диктатом шариата, что создает противоречия с описанием образом жизни Огузов.

Ключевые слова: огузы, «Книга Деде Горгута», ислам в «Книге Деде Горгута»

İşin məqsədi. “Dədə Qorqud” oğuzlarının etno-sosial inkişaf səviyyəsi, dövrü haqqında qeyri-elmi baxışları aradan qaldırmaq.

“Dədə Qorqud” oğuzlarının təfəkkür səviyyəsini obyektiv müəyyən etməkdə “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da ekstremal şəraitdə, daha çox məsələyə münasibət bildirməyə məcbur olduğu şəraitdə ifadə etdiyi münasibətlər, qiymətləndirdiyi hadisələrlə bağlı dedikləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bir gün Qazan xan bəyləri ilə Gürcüstan sərhəddinə ova çıxır. Şöklü Məliyin casusları Qazan xanın bəylərlə ova getdiyini, yurdunda güclü mühafizə olmadığını bildirir. Şöklü Məlik bundan istifadə edib Qazan xanın qəbiləsinin əmlakını talan edir, evdə qalmış bütün adamlarını əsir aparır (36, 42).

Həmin gecə ovda yatan Qazan xan “qara qayğulu vəqəə gördi, sərmərdi ırı turdı. Aydır: “Bilirmisin, qardaşım Qaragünə düşümdə nə gördüdü? Qara qayğulu vəqəə gördüm. Düm qara pusırağ ordının üzərinə tökülü gördüm. Quduz qurtlar evimi dəlir gördüm. Qara dəvə ənsəmdəm qarvar gördüm. Qarğu kibi qara saçım uzanır görüm, uzanıban gözümü örtür gördüm. Biləgümdən on barmağımı qanda gördüm. Necə kim bu düşü gördüm şundan bəri əqlim-usım dəvə bilmən. Xanım qardaş, mənim bu düşümi yorğıl mana!” – dedi (36, 44).

Qardaşı Qaragünə onun yuxusunun bir hissəsini yozsa da, hamısını yoza bilmir. Bundan daha da təşvişə düşən Salur Qazan atına minib çaparaq yurduna qayıdır. Yurduna çatıb onu talanmış görür. “Gördi kim, uçarda quzğun, tazı tolaşmış, yurtda qalmış. Qazan bəg burda yurdilən xəbər-ləşmiş görəlmiş, xanım, nə xəbər-ləşmiş;

Qazan aydır:
 Qom qomlamım qoma yurdım!
 Qulanla sığın – keyikə qonşu yurdım!
 Səni yaği nerədən darımış, gözəl yurdım!
 Ağ ban evim dikilində yurdu qalmış,
 Qaracıq anam olurında yeri qalmış.
 Oğlım Urız ox atanda puta qalmış.
 Oğuz bəgləri at çapanda meydan qalmış.
 Qara mudbaq dikiləndə ocaq qalmış...

Yurddan cavab ala bilməyən Qazan xanın gözləri qan-yaşla doldu, əsəbləri gərildi, atını yağılının izi ilə sürdü. Bir su ilə rastlaşdı. Qazan aydır: “Su həq didarın görmüşdür. Bən bu suyla xəbərleşim”, – dedi. Görəlim, xanım, necə xəbərleşdi. Qazan aydır:

Çığnam-çığnam qayalardan çıxan su!
 Ağac gəmiləri oynadan su!
 Həsən ilə Hüsni həsəti su!
 Bağ və bostanın ziynəti su!
 Ayişə ilə Fatimənin nigahı su!
 Şahbaz atlar içdigi su!
 Ağ qoyunlar gəlib çevrəsində yatdığı su!
 Ordımın xəbərini bilirmisin, degil mana,
 Qara başım qurban olsun, suyım, sana! – dedi.

Qazan xan sudan cavab ala bilməyib, ondan keçib yoluna davam etdi. Bir qurda rast gəldi: “Qurd yüzi mübarəkdir, qurdilən xəbərleşəyim”, – dedi. Görəlim, xanım, nə xəbərleşdi. Qazan aydır:

Qaranqu axşam olanda günü toğan!
 Qar ilə yağmur yağanda ər kibi turan!
 Qaraquc atları kişnəşdirən!
 Qızıl dəvə gördüğündə bozlaşdıran!
 Ağca qoyun gördüğündə quyruq çırpub qamçılayan!
 Arqasını urıb, bərk ağılın ardın sökən!
 Qarma-bükəc simüzün alıb tutan!
 Qanlı quyruq üzüb çap-çap yudan!
 Avazı qaba köpəklərə qoğa salan!
 Çaqmaqluca çabanları dūnlə yūgirdən!
 Ordımın xəbərini bilirmisən, degil mana!
 Qara başım qurban olsun, qurdım, sana” – dedi.

Qurddan cavab ala bilməyən Qazan xan ondan ötüb keçdi, yoluna davam etdi. Qaraca çobanın qara köpəyi qarşısına gəldi. Qazan qara köpəklə xəbərleşdi, görəlim, xanım, nə xəbərleşdi.

Aydır:

Qaranqu axşam olanda vaf-vaf ürən!

Acı ayran töküləndə çap-çap içən!

Gələn xırsuzları qorqudan!

Ordımın xəbərini bilümisin, degil bana!

Qara başım sağlığında eyüklər edəm, köpək sana! – dedi. Mehribanlıqla atının ayağına dolaşan köpək Qazan xana cavab verə bilmədi. Qazan xan şallağı ilə mehribanlıqla, tumarlayırmış kimi iti yo-lundan çıxardı. İt gəldiyi yolla Qaraca çobanın yanına qayıtdı. Onun ardınca atını sürən Qazan xan Qaraca çobana çatdı.

Burada bir haşiyəyə çıxmaq. Qazan xan ovda gecə yatarkən, yurdu düşmən tərəfindən talananda yuxuda qara qayğılı vaqəələr gördüyü həmin anlarda Qaraca çoban da “Qara qayğılı vaqəə gördü. Vaqəəsindən sərmərdi uru turdu. Qabangüci, Dəmirgüci – bu iki qardaşı yanına aldı”. Ağılın qapısını bərkıtdi. Üç yerdə dəpə kibi taş yığdı, ala qollu sapanın əlinə aldı”. Qaraca çoban Qazan xanın yurdunu talan etdikdən sonra onun sürülərini aparmağa gəlmiş düşməni sapandı ilə dəf etdiyini, iki qardaşının şəhid olduğunu Qazan xana bildirdi. Anasının, halalı Burla xatunun qırx incə belli qız ilə, oğlu Uruzun dostları ilə birlikdə əsir aparıldığını bildirdi.

Şöklü Məliyin əsiri olan Qazan xanın oğlu Uruzla bağlı bir məqam və onun ağacla söhbəti “Dədə Qorqud” oğuzlarının təfəkkür səviyyəsini öyrənmək üçün xüsusi önəm kəsb edir.

Qazan xandan qisas almaq, onun namusunu ləkələmək üçün Şöklü Məlik Burla xatunu kef məclisinə gətirib ona şərab paylatmaq istəyir. Bunu Burla xatun və bütün qızlar eşidirlər. Odur ki, Şöklü Məliyin adamları gəlib Burla xatunu soruşanda, hamısı “mən” deyə cavab verdi. Odur ki, Burla xatunu əldə edə bilmədilər.

Şöklü Məlik tapşırırdı ki, oğlu Uruzunu çəngələ çəkin, qara ətindən qovurma bişirin. Qadınlara yedirdin, hər kim yeməsə, bilin ki, Burla xatun odur. Burla xatun Şöklü Məliyin tapşırığını Uruza çatdırdı. Uruz anasına bildirdi ki, “Qoy ətimdən çəksünlər, qara qaurma etsinlər, qırx bəg qızının öginə illətsinlər. Anlar bir yedigində sən iki yegil! Səni kafərlər bilməsünlər, tuymasınlar. Ta kim, sası dinli kafərin döşəginə varmayasan. Sağrağın sürmiyəsən. Atam Qazan namusunu sınımayasan. Saqın!” – dedi.

Görünür hadisənin baş verdiyi dövrdə “Dədə Qorqud” oğuzları və qonşuları insan əti yeməyə (hanibalizmə) son versələr də, müəyyən məqamlarda, xüsusilə qisas məqsədi ilə insan əti yemişlər. “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin dördüncü boyunda birbaşa Qazan xanın dili ilə deyilir. Oğlu Uruzunu ilk dəfə ova aparın Qazan xan Tatyana qalası kafirlərinin basqınına məruz qalır. Bu, Uruzun bəylik almaq üçün ilk sınaq döyüşü olacaqdı. Odur ki, Uruz döyüşə can atır. Qazan xan düşmənin çox təhlükəli,

hətta adam əti yeyən olduqlarını bildirib, oğluna ehtiyatlı olmağı tövsiyyə edərək deyir:

Oğul, oğul, ay oğul!
Mənim ünüm anla, sözüm dinlə!
Ol kəfərin üçün atub birin yarmaz oqçısı olur.
“Hı!” demədin başlar kəsən cəlladı olur.
Adam ətin yəxni qılan aşbazı olur.
Sən varası kafər degil (36, 70).

Göründüyü kimi, region əhli hələ insan əti yeməkdən bütünlüklə imtina etməmişdilər. Bu dövr Ana xaqanlıq çağı adətlərinin hələ bütünlüklə unudulmadığı çağlar idi.

Şöklü Məliyin adamların Uruzu çəngələ çəkmək üçün ağacdən asmaq istərkən onun ağacla söhbəti “Dədə Qorqud” oğuzlarının təfəkkür tarixini müəyyən etmək üçün elmi əhəmiyyətə malik mənbədir, sənəddir, faktır.

Uruz çağırıb ağaca söyləmiş, görəlim, xanım, nə söyləmiş:
“Ağac!” “Ağac” dersəm sana ərinmə, ağac!
Məkkə ilə Mədinənin qapısı ağac!
Museyi-Kəlimin əsası ağac!
Böyük-böyük suların körpüsü ağac!
Qara-qara dənizlərin gəmisü ağac!
Şahi-mərdan Əlinin Döldülünün əyəri ağac!
Züfiqarın qını ilə qəbzəsi ağac!
Əgər ərdir, əgər övrətdir, qorxısı ağac!
Başın ala baqar olsam, başsız ağac!
Dibin ala baqar olsam, dibsiz ağac!
Məni sana asarlar götürməgil, ağac!
Götürəcək olursan, yigitligüm səni tutsun, ağac!
Bizim eldə gərək idin, ağac! (36, 47-48)

“Dədə Qorqud” oğuznamələrində yurd, su, qurd, it və ağacla danışan, ondan kömək istəyən Oğuz qəhrəmanının eyni dərəcədə VII əsr İslam şiə və müqəddəsləri Fatimə, Aişə, Həsən, Hüseyin və b. inanıb onlardan kömək diləməsi absurd olub, nə qədər usandırıcıdırsa, XX – XXI əsr türk “alim”lərinin “türklər heç zaman bütlərə, qurdlara, quşlara səcdə qılmamış, totemçi olmamışlar”, “türklər yaranışdan tanrıçı olmamışlar” (44, 9-11) kimi yazıları çox utandırıcıdır. Heç bir şərh, izah vermədən və ya qeyri-elmi izahlarla belə fikirlər söyləmək etnosun yaranması və onun inkişaf qanunlarını bilməməkdən başqa bir şey deyildir. Türklər bəşəriyyətin ilk etnoslarından biri mədəniyyətinin yaradıcılarından biri kimi totemçiliyin və çoxallahlılığın bütün inkişaf mərhələlərini keçmişlər.

İslam dini etiqlərinin, müqəddəslərinin, “Dədə Qorqud” oğuznamələrinə süni daxil edilməsindən aşağıda ayrıca bəhs edəcəyik.

Qazan xanın, qəbiləsinin təfəkkür səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verən hadisələrdən biri Şöklü Məliyin onların üzərinə basqın etməsini Qazan xan və Qaraca çobanın eyni vaxtda yuxuda görməlidir. Hadisələri toplumun üzvlərindən biri və ya bir neçəsinin yuxugörmə ilə və ya qabaq görünliklə aşkar etməsi ibtidai icma səviyyəsində olan etnosun təfəkkür xüsusiyyətidir (40, 126-151; 41, 149-164). Təfəkkür elmi inkişaf mərhələsinə keçdikdən sonra qabaqgörmə yüksək səviyyədə qurulmuş təfəkkürün funksiyasına çevrilir, lakin yuxu zamanı hətta elmi kəşflər və dəqiq qabaqgörmələrin olduğu məlumdur. Mifik və elmi təfəkkürdə yu-xugörmənin mexanizmi eynidir, lakin baş vermə xüsusiyyətləri fərqlidir. Psixoloji ədəbiyyatda bu haqda yetərinə məlumat vardır. Arzu edərdik mifoloji-təfəkkür çağından, ümumiyyətlə mifoloji təfəkkürdən bəhs edən Azərbaycan tədqiqatçıları problemin bu xüsusiyyətlərindən elmi səviyyədə bəhs etsinlər.

Milyon, yüz min illər boyu yaranmış mifoloji təfəkkürün bazasında toplanmış məlumat və bilgilərdən, inkişafın müəyyən mərhələsində, daha doğrusu sinfi cəmiyyətə keçid çağlarında ilk öncə elmi təfəkkürün, az sonra dinin doğulması haqqında dünya ictimai elmlərində yekdil qənaət olduğundan yuxarıda bəhs etmişik. Bəzi tədqiqatçılar mifoloji təfəkkürü başlıca olaraq, təsadüfi və özünü psixoloji təlqinə söykənən təfəkkür forması kimi qələmə verirlər. Mifoloji təfəkkürün obyektiv müəyyən etdiyi çoxsaylı təbiət və cəmiyyət hadisələri vardır. Bu faktdan çıxış edən bəzi tədqiqatçılar bundan istifadə edərək mifoloji təfəkkürü elmi təfəkkür adlandırırırlar ki, bu da qeyri-obyektiv mülahizədir. Mifoloji təfəkkürün müəyyən etdiyi həqiqətlər olduğu kimi görünən hadisələrdir. Bu cür həqiqətlər elmi həqiqət deyil. Yalnız səbəb əlaqəsini, nəticəni doğuran səbəbləri, əlaqəni özündə ehtiva edən həqiqət, fikir, mülahizə elmdir. Əksər Azərbaycan sovet fəlsəfə tədqiqatçıları mifin dünyagörüş olmasından istifadə edərək, onu fəlsəfə ilə eyniləşdirirlər. Bütün dünyagörüş formaları deyil, yalnız elmi dünyagörüş formaları fəlsəfədir.

Təkrar xatırladığım dünya elmində birmənalı qəbul edilən elmi müddəaların nəzarəti altında təfəkkür formalarının izahı üçün iqtibas etdiyimiz materiallarda İslam dini, müqəddəsləri və təfəkkür tərzinin mövcudluğu məsələsinə nəzər salmaq. “Dədə Qorqud” oğuznamələrində İslam dini təfəkkürü özünə yer tapması üçün dastanlarda ondan öncə dövlətçilik və elmi təfəkkür mütləq görünməli idi. Azərbaycanda qəbilə, tayfa və xalqa keçidin antropogenez zonasında fasiləsiz, dünya tarixşünaslığında tarixin elmi bölgüsünə tam müvafiq keçidini nəzərə alsaq, bu proses nəinki təfəkkür formasında, praktiki maddiləşmiş formada mövcud olmuşdur. Azərbaycanda yaranmış, yaşanmış tarixə nəzər saldıqda görünür ki, burada mifoloji, elmi və dini təfəkkür heç də mənəvi formalarda qalmamış,

yaradıcılıq səviyyəsində olaraq ardıcıl qəbiləni, tayfanı, sinifləri, xalqı və dövləti yaratmışdır.

Onda sual olunur, yalnız mifoloji təfəkkürün, ona uyğun həyat tərzinin mövcud olduğu etnososial-mənəvi sistemində dünyanın son ən güclü, elmi dini mövcud ola bilərdimi?

Dünya tarixşünaslığında belə fakt yoxdur. Çünki hər bir etnososial-mənəvi sistemi, təfəkkür və intellektual səviyyə o da özünə müvafiq həyat tərzini doğurur.

Nəzərə alsaq ki, dünya folklor ədəbiyyatında, xüsusilə epos janrında milli inkişafın təfəkkür laylarını özündə ehtiva edən yetərincə dastanlar var. Etnosun tarixi təfəkkür laylarını özündə ehtiva etmək folklor yaradıcılığının əsas keyfiyyətlərindən biridir. Elə bu səbəbdən də folklor ədəbiyyatı, onun bütün janrları təfəkkür tarixini özündə ehtiva etdiyi üçün tarix elminin əsas mənbələrindəndir.

“Dədə Qorqud” eposunda oğuzların təsvir olunan həyat tərzini bütünlüklə mifoloji təfəkkürü ehtiva edir. Dastanda dünyəvi din olan İslam təfəkkürü, İslama məxsus qanun, əxlaq normaları, etiqadı, əməli, əxlaqi höküm elementləri belə yoxdur (42).

Dastanlardakı həyat tərzini bütünlüklə İslam dini ilə ziddiyyət təşkil edir. İslam dini ilə ziddiyyət təşkil edən əməllər, inam və etiqadlar inkişaf prosesindədir. İslam dininə aid hər-hansı inam, etiqad, norma, adət-ənənə, mərasimin dastanlarda elementləri belə görünür.

Döyüş ərafəsi, rəqiblərlə mübahisələrdə əcdad totemləri – Tülü quşun yavrusu, Amit soyunun Aslanı, Qaracığun qaplanı (36, 44, 63, 94-96).

Anam adın sorar olsan Qaba Ağac!

Atam adın deirsən Qağan Aslan! (36, 102).

Ağ qayanın qaplanının erkəgində bir köküm var,

Ortac qırda sizin keyikləriniz turğurmıya.

Ağ sazın aslanında bir köküm var,

Qaz alaca yundum turğurmıya.

Əzvay qurd ənigi erkəgində bir köküm var,

Ağca bəkil tümən qoyununu gəzdirməyə.

Ağ sunqur quşu erkəgində bir köküm var.

Ala ördək, qara qazın uçurmıya – deyər əcdad totemləri ilə öyünən, rəqiblərə psixoloji təsir edən “Dədə Qorqud” oğuzları hərbi yürüşlər ərafəsi qonaqlıqlarda, toylarda və digər məclisdə Bayındır xan, bəylərbəyi Salur Qazan başda olmaqla məclislərdə “al şərabın istisi başa çıxana qədər” şərab içirlər (36, 37, 40, 42, 53, 80, 87, 94, 105, 110, 120). Faktlar deməyə əsas verir ki, “Dədə Qorqud” oğuzlarının məişətində şərab simvollaşmışdır. Bunu Qazan xanın dustaq olduğu boyda onu xilas etməyə gələn yoldaşlarına Uruzun “Hay, atamın altun qədəmindən şərab içən, məni sevən

atdan ensün” –sözləri təsdiq edir (36, 120). Bayındır xandan inciyib, onun məclisini tərək edib ordusına qayıdan İmran bəyə xanımı deyir: “Arı kö-nüldə pas olsa şərab açar” (36, 105) deyə ona bir qədər şərab içməyi və ova getməyi məsləhət görür. Göründüyü kimi, şərab “Dədə Qorqud” oğuzlarının şənlik məclislərində istifadə olunurdu, hətta müalicə vasitəsinə çevrilmişdi.

On boyda döyüş ərafəsi “arı sudan abdəst alır, ağ alınların yerə qoyub, iki ürəkət namaz qılıb, adı əziz Məhəmmədə salavat çevirib”, döyüşə girib, düşməyə qalib gələr, sonda kilsələrini uçurub, yerində məscid tikilmələrindən bəhs olunur (36, 50, 56, 66-67, 76-77, 91, 97, 109, 118). Qazan xan Trabzon təkurunun dustağı olduğu zaman təkurun oğuzları alçaqlayıb onları öyməsi təklifinə cavab olaraq onu

“Yonma ağac tənri.

Köpəgim kafər” (36, 119) adlandırır.

Boyun sonunda oğlu Uruzun başçılığı ilə Qazanı xilas etməyə gələnələr “Cəmişi atdan enüb Qazanın əlini öpdülər. Yürülən kafərə at saldılar, qılıc urdular. Dərələrdə, dəpələrdə kafərə qırğun girdi. Qəlayi aldılar. Kəlisasını yıqub, məscid yaptılar” (36, 121-122). Göründüyü kimi, söhbətin başlanğıcında “Yonma ağac tənri” adlandırılan şəxs, toplun söhbətin sonunda kilsə ibadətگاهی olan xristian kimi təqdim olunur.

“Bəkil oğlu İmran boyu”nda İmran döyüşdə Şöklü Məliklə qarşılaşır. Gürzlə, qalxanla, qılıncla, süngülərlə vuruşdular, buğa kimi toqquşurlar, ancaq heç biri qalib gələ bilmir, lakin İmran Şöklü Məliyin ondan güclü olduğuna inanır: “Alla-təalaya yalvarıb soylamış, görəlim necə soylamış, aydır:

Yucalardan yucasan, yuca tənri!

Kimsə bilməz necəsən, görklü tənri!

Sən adəmə tac urdun,

Şeytana lənət qıldın.

Bir suçdan ötri

Dərgahdan sürdün.

İbrahimi tutdurdun

Xam gönə çulğadın.

Götürüb oda atdurdun.

Odi busutan qıldun.

Birliğinə sığındım, əziz Allah, xocam, mənə mədəd! – dedi.

Kafər aydır: “Oğlan alundunsa tənriyəmi yalvarırsan? Sənin bin tənri varsa, mənim yetmiş iki bütənam var! – dedi. Oğlan aydır: “Ya asi mələm, sən pütlərinə yalvarırsan, mən aləmləri yoqdan var edən Allahıma sığındım” – dedi. Həq-təala Cəbrayilə buyurdu kim: “Ya Cəbrayıl, var, şol quluma qırq ərcə quvvət verdin” – dedi.

Oğlan kafəri götürdi, yerə urdı. Burnundan qanı düdük kibi şorladı. Sıçrayıb şahin kibi kafərin boğazını ələ aldı.

Kafər aydır: “Yigit, aman, sizin dinə nə derlər, dinünə girdim” – dedi. Parmaq götürüb, şəhadət gətirüb müsəlman oldu. Qalan kafərlər bunu bilüb, meydanı salıb qaçdı” (36, 109).

Misalların sayını artırmaq da olar. Bütün hallarda boyların əvvəlində bütperəst kimi söhbət edilən kafərin sonda kilsəsi uçurulub, yerində məscid tikilir, “Dədə Qorqud” oğuznamələrində üç dəfə öldürülən Şöklü Məlik bu dəfə İslam dinini qəbul edir (36, 108-109). Göründüyü kimi, Dəli Domrulla Şöklü Məlik İslam dinini eyni formada qəbul edir.

Maraqlıdır, kilsəni yıxıb, yerində məscid tikən oğuzların həyatında, yalnız döyüş qabağı, bütün döyüzlərdə deyil, yalnız qalalara hücum edəndə iki ürkət namaz qılındığı deyilir. Nə bu anlarda, nə də “Dədə Qorqud” oğuzlarının həyatında, onların həyatının hər hansı məqamında bir dəfə də olsun kilsənin, məscidin, namazın və ya digər dini mərasimin təsvirinə rast gəlinmir. Baxmayaraq oğuzların məclisi çox ciddi olub hər adamın öz yeri var, başqasının yerində oturmaq yasaqdır. “Dədə Qorqud” oğuznamələrində qonaqlıq, divan və yağmalama məclisinin hər birinin təsviri ayrılıqda verilsə də, bir dəfə də olsun İslam dini məclisinin təsvirinə təsadüf olunmur.

Ən məşhur, oğuz elinin ikinci şəxsi, döyüş və qəhrəmanlıqda, hərbi fəaliyyətində birinci şəxs olan “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da onun anasının, arvadının, oğlunun, digər adamların geri alınması uğrunda döyüşdə Qazan xan 500 nəfər itki verir. Dastanda bu itki “şəhid” adlandırılır (36, 50). Xilas etdiyi adamlarını, əmlakını yurduna qaytaran Qazan xan yeddi gün, yeddi gecə yemək-içmək verdi, yum verdi. Şəhid adlandırılan 500 igidə İslam qaydasında hər-hansı məclisin qurulması, İslam dinində, yas mərasimində istifadə olunan dua, ayin icra edilmədi (36, 50-51).

Eyni ilə dördüncü “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da, Uruzun xilas edilməsi üçün üç yüz igid şəhid oldu. Yenə sonda qələbə münasibəti ilə yum verildi. Üç yüz igidə İslam qaydasında hər-hansı yas mərasiminə dastanda işarə yoxdur (36, 78).

“Dədə Qorqud” oğuzlarının ən çox sevilən, dastanda haqqında daha çox bəhs olunan, ən məşhur qəhrəmanı Beyrəyin yas mərasimində oğuzların dəfn adətləri çox əhatəli təsvir olunmuşdur. Maraqlıdır, ağır yaradan öləcəyini hiss edən Beyrək onun yas mərasiminə ciddi yanaşılmasını vəsiyyət edərək deyir:

Yigitlərim, yerinizdən uru turun,
Ağ-boz atumın quyruğunu kəsin.
Arqu beli Ala tağdan dünin aşun.
Aqındılı görklü suyu dəlib keçün.

Qazanın divanına çapub varın.
Ağ çıxarıb, qara geyin.
“Sən soğ ol, Beyrək öldi” – deyin (36, 125).

Beyrəyin ölüm xəbəri atasına-anasına çatır: “Ağ evi-əşigində şivən qopdı. Qaza bənzər qız-gəlini ağ çıxardı, qara geydi. Ağ-boz atının quyruğunu kəsdilər. Qırq-əlli yigit qara geyib – gög sarındılar. Qazan bəgə gəldilər, sarıqlarını yerə urdular. “Beyrək!” deyü çox ağladılar” (36, 125). Beyrəyin yas mərasimində İslam dini, adət-ənənəsi ilə bağlı nə isə icra olunmadı, xatırlanmadı.

Maraqlıdır, folklorşünas Bəhlul Bəhlul Abdulla “Dədə Qorqud kitabı”nda İslam dini ilə bağlı məlumat və deyimləri seçərək “Kitabi-Dədə Qorqud” və İslam dini” (B., 1997) adlı kitab yazmış və oğuznamələrdə İslam dininin yetərincə yer tutduğundan bəhs etmişdir. O, bu kitabından sonra “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası” (B., 1999) adlı daha əhatəli növbəti kitabını yazmışdır. Əsərin “Adət-ənənələr” və “Ailə məişət mərasimləri” adlı fəsillərində “Dədə Qorqud” oğuznamələrində İslam dini ilə bağlı bir dənə də olsun adət-ənənədən, mərasimdən bəhs etməmişdir. Bunun ardınca Bəhlul Abdulla “Kitabi-Dədə Qorqud”un etnik ənənə, mərasim sistemində mifoloji təsəvvürlərin yeri” (B., 2008) adlı əsərini yazmışdır. Maraqlıdır, əsərdə “Dədə Qorqud” oğuznamələrində mövcud olan İslam dinini əks etdirən bir dənə də olsun adət-ənənə və mərasimdən söhbət açılmamışdır.

Biz yuxarıda təfəkkür tarixinə nəzər saldıqda dünya elmində birmənalı qəbul edilmiş müddəalara istinad edərək insanların totem əcdadlarının yaranmasının qədim paleolit dövründən başlayıb Ata xaqanlığa (e. ə. IV minilliyin sonu – III minilliyin əvvəlləri) qədər davam etdiyini göstərmişik. Eneolit dövründən Tunc dövrünə keçid mərhələsində Ana xaqanlığın Ata xaqanlığa keçid prosesində Ana xaqanlıq çağında mənəviyyatda, təfəkkürdə hökmran olmuş heyvan, bitki, əşya və b. əcdad totemləri tədricən Ata əcdad totemi ilə əvəz olunur. Bu bütün dünya xalqlarının etnososial-mənəvi inkişafının ümumi qanunudur ki, dünya elmi tarixşünaslığında bundan geniş bəhs olunmuşdur. Bilərəkdən qeyri-elmi metodlarla türkləri aşağılamaq istəyənlərin savadsızlıqdan türkləri süni, qeyri-elmi üsullarla ucaltmaq, fəvqəlləşdirmək istəyənlərin bunları bilməsi gərəkdir.

Yuxarıda “Dədə Qorqud” oğuznamələrindən iqtibas etdiyimiz nümunələrdə oğuzların baş qəhrəmanlarının ata kimi ancaq totem heyvan, bitki və b. əcdadlarının adını çəkdiyini görürük. Ancaq bu totem əcdadlı baş qəhrəmanların övladları ata kimi qəhrəman atalarının adını çəkir. Onların övladı kimi topluma çıxırlar. Etnososial durumun bu vəziyyəti, oğuznamələrdən yuxarıda istinad etdiyimiz digər faktlar, dünya elminin söykən-

diyimiz müddələri “Dədə Qorqud” oğuzlarının Ana xaqanlıqdan Ata xaqanlığa keçib, Ata xaqanlıq sosial-mənəvi norma və qaydalarının dönməz inkişafda olduğu prosesi, çağı göstərir.

Dünya elmində mifik təfəkkürün dinlə eyniləşdirilməsini mülahizə edən yetərincə tədqiqatçı olmuş və bu gün də var. Dinlərin mifik təfəkkürün bazasında yaranması bir faktdır. Lakin bu mifoloji təfəkkürün bazasında elmin təşəkkülündən sonra baş verən 2-ci hadisədir. Elmin yaranmasından sonra onunla yanaşı, birlikdə yaşamaq üçün, inam və etiqadlar, miflər yeni sistem halında birləşməyə məcbur olur. Miflərin yaratdığı bu yeni sistemdə keçmişdə mövcud olan çoxlu Allahın funksiyası tək yarıdan bir Allahda birləşir. Elmi yaratdıqdan sonra mifin inam və etiqadları birləşdirərək yaratdığı yeni mənəvi sistem din adlanır, yeni sistemində müəyyən qədər elmə də yer verilir.

Göründüyü kimi, “Dədə Qorqud” oğuzlarında, o cümlədən onun qəhrəmanlarından Qazan xanda mifik təfəkkür hökm sürürdü. Milyon illər ərzində onlarda qapalı-dairəvi xətt üzrə yaranmaqda və yaşamaqda olan mifik təfəkkür Ata xaqanlığa keçid prosesində yaranan etnik mənlik şüurunun təsiri altında yenicə dağılmağa başlamışdı. “Dədə Qorqud” oğuzlarının təfəkküründə elmi və dini şüur hələ görünmürdü. “Dədə Qorqud” oğuzlarının təfəkkür səviyyəsi ilə İslam dini təfəkkürünün səviyyəsi arasında ən azı 2500-3000 il məsafə var. Türklərin təfəkkür, etnososial-mənəvi sistemlər tarixi, ümumən təfəkkür tarixi, onun qanunauyğunluqlarını bilən hər kəs üçün “Dədə Qorqud” oğuznamələrindəki həyat tərzini, dünyagörüşlə dastanlara daxil edilmiş İslam dini etiqadlarının tam ziddiyyət təşkil etdiyini görə bilər.

Onda sual olunur, eradan əvvəl III minilliyin sonu – II minilliyin əvvəllərində yaşayan oğuzların məişətinə, milli yaranış dastanına, Ana kitabına İslam dini etiqadları nə üçün, necə daxil edilmişdi? Bu problemlə bağlı yetərincə obyektiv mülahizələr var. Məqalənin həcmi nəzərə alaraq, burada başlıca səbəb kimi qiymətləndirdiyimiz A. Hacıyev və sətirlərin müəllifinin bir mülahizəsini nəzərə çatdırmaqla kifayətlənirik.

Arxeoloji, antropoloji tədqiqatlar, ən qədim mənbələr göstərir ki, bəşəri sivilizasiyanın ilkin formalaşması çağında ilkin türk mədəniyyətini formalaşdıran sosial-mənəvi sistem müxtəlif iqlimli - relyefi çox geniş ərazidə təşəkkül tapmışdı. Ana xaqanlıqdan Ata xaqanlığa keçid mərhələsində yaranan etnik mənlik şüurunun təsiri altında tayfa ittifaqları, xalqlar, dövlətlər təşəkkül etdi. E. ə. III minillikdə Şərqi Avropadan başlayıb Çin səddini aşıb keçən ərazidə vahid türk etnik mədəniyyətinin təşəkkülü özlüyündə nə qədər mütərəqqi olsa da, dövlətləşmə prosesini ləngidirdi. İlkin dövlət qurumlarının və dövlətlərin yaranmasının daxili səbəbləri əsas olsa da, xarici səbəb də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Etnoloji tədqiq-

qatlar göstərir ki, ciddi xarici təzyiqə məruz qalmayan etnoslarda daxili birlik qüvvəsi zəif olur. Milliləşmə, dövlətləşmə prosesi zəif gedir. Prototürklərdə Ana xaqanlıqdan Ata xaqanlığa keçid Ön Asiya sivilizasiyası ilə eyni vaxtda başlayıb intensiv inkişaf getsə də, böyük ərazidə təşəkkül tapan türk tayfa ittifaqları, elləri ilə ətraf ərazilərin etnoslarının mübarizəyə, rəqabətə cəsarəti çatmırdı. Elə bu səbəbdən də türk tayfa ittifaqlarında dövlətləşmə ləng gedirdi. Türk toplumlarından ciddi xarici təzyiqlə üzləşən Azərbaycan oğuzlarında Ön Asiyanın digər etnosları ilə eyni vaxtda xalqlaşma və dövlətləşmə prosesi getdi. Xalqlaşma və dövlətləşmə prosesi gedən etnoslarda elmi təfəkkür yaranır, təkallahlı dinlərə keçilirdi. Ciddi xarici təzyiqə məruz qalmayan Mərkəzi Asiya və Avropa türklərində, onların böyük çoxluğunu təşkil edən Oğuzlarda dövlətləşmə ləngidiyindən Oğuznamələr əsas ideoloji mənbə olaraq qalırdı. Totemi Bozqurdun həyat tərzindən əxz edilmiş həyat təzi, məğlubbiyyətin qəbuləilməzliyi, özünə güvənc, düşmənin bağışlanmazlığı, atanın, tayfanın, elin nüfuzunun, şəxsiyyətinin toxunulmazlığı, nəslin şərəfinin qorunmasının şəxsi həyatdan yüksək qiymətləndirilməsi, Oğuz əcdadına layiq nəsil tərbiyə edilməsi, kişi nəslinə adın döyüşdə göstərdiyi şücaətə görə verilməsi “Oğuz” dastanlarının, onun ən mükəmməl nümunəsi “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin vahid ideoloji sistemi idi.

VII əsrdə Ərəbistanda meydana çıxan İslam dini elmi cihad etdi. Məhəmməd peyğəmbərdən başlayaraq xəlifələr dünyanın hansı ölkəsində, hansı dində və dildə olmasından asılı olmayaraq elmi əsərləri xilafətin paytaxtına gətirib, ərəb dilinə çevirib mənimsədilər. Vahid dini ideologiya və elmə yiyələnən ərəb xilafəti nəinki regionda üstünlüyü ələ keçirdi, Avrasiya materikində ən geniş əraziyə, ən çox əhaliyə malik, məğlubedilməz hesab edilən türkləri də əsarət altına aldılar. Qısa müddətdə türklər xilafətdə hərbi hakimiyyəti ələ aldılar. Bu, siyasi hakimiyyətin astanası idi. Təhlükəni sovuşdurmaq üçün xilafət rəhbərliyi türklərin hərbi qüdrətinin mənbəyini müəyyənləşdirdi. Aşkar etdi ki, türklərin hərbi, mənəvi-siyasi gücünün mənbəyi Oğuznamələrdəki mənlik şüurunda, milli ləyaqəti, şərəfi, qüruru şəxsi həyatından yüksək qiymətləndirməsində, özünə güvənc, məğlubedilməzlik və s. dəyərlərin yaratdığı sistemli ideologiyadadır. Odur ki, “Dədə Qorqud” oğuznamələrində bu ideyaların yerinə qəzavü-qədər, alın yazısı, Allaha sığınmaq və s. İslam ideyalarını daxil etdi (8). “Dədə Qorqud kitabı”nın tədqiqatçılarından Asif Hacıyev düzgün olaraq yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un məqsədli islamlaşdırıldığı məntdə aydın sezilir, dini ayin və meyarların xüsusi qeydi əslində ciddi “senzura”nın nəticəsidir. Deyək ki, “Koroğlu”da buna ehtiyac yoxdur, çünki burada əsatir və İslamın əksliyi artıq aktual deyil daha doğrusu, “Koroğlu”da əsatir öz canlı funksionallığını itirib və buna görə də rəsmi

məfkurəyə təhlükə törətmir. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu əkslik aktualdır. Digər tərəfdən, “Kitabi-Dədə Qorqud” sonrakı dövrlərin epik mətnləri kimi adi bədii əsər deyil – qədim oğuzlar üçün bu kitab Oğuz elinin əxlaq kodeksidir, canlı tarixidir, nümunədir. Buna görə də burada etnik əxlaq, mənəviyyat və etketin mücəssəməsi olan ozan, ərənlər, sərkərdələr var. Təbii ki, bu cəhətlər özü ilə yeni əxlaq gətirmiş İslam meyarlarına tam uyğun gələ bilməzdi. Əks etdirdiyi etnik tarixlə, İslam əhlinə, müsəlmanlara çevrilmiş oğuzlarla birlikdə “Kitabi-Dədə Qorqud”da tarixdə qalmağa, “unudulmağa” məhkum idi (rəsmi sovet məfkurəsi də “Kitabi-Dədə Qorqud”dan gələn bu təhlükəni gözəl duyurdu)” (43, 15-16).

“Oğuz Xaqan”, “Dədə Qorqud” oğuznamələri dünya xalqlarının epos yaradıcılığının ilkin Anaxaqanlıqdan Ataxaqanlığa keçid mənzərəsini təbii şəkildə qoruyub saxlaya bilmiş dastanlardır. Son yaşam müddətindəki əlavələr “Oğuz Xaqan” və “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin ilkin süjet xəttini, ideyasını, məzmununu poza bilməmişdi. Məsələn üçün “Bəkil oğlu İmran boyu”nda xanımı İmrana “Padşahlar tənriinin kölgəsidir. Padşahına asi olanın işi rast gəlməz” (36, 105) sözləri, fikri boyda, eyni zamanda dastanın digər boylarında təsdiqlənir. “Dədə Qorqud” oğuznamələrində padşahlığın heç bir əlaməti, strukturu, idarə üsulunun, siyasi inkişaf sisteminin adi elementinə eposun heç bir boyunda rast gəlinmir. Əmrlə məcburetmə qaydasında heç kim, heç bir işə məcbur edilmir. Bütün idarəçilik adət-ənənəyə, ictimai rəyə əsaslanır. Qazan xanın “At işləməsə, ər öyünməz. Hünər atındır” (36, 104-105) deməsindən Bəkl inciyib, “Alpları içində bizi qusqunumuzdan bəlcığa baturdın” – dedi. Bayındır xanın bəxşişini ögünə dökdü. Xana küsdi. Divandan çıxdı. Atını çəkdi. Ala gözlü yigitlərini alub evinə gəldi” (36, 105). Bu demokratik idarəçilik “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin bütün boylarında özünü göstərir. Birinci və sonuncu boyda daha aydın ifadə edilmişdir.

Birinci boyda görürük. Bir gün xanlar xanı Bayındır xan yenə oğuz igidlərini toya çağırıb. Lakin “Bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdurmuşdu... Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa, kimün ki oğlu - qızı yox qara otağa qondurun, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən ögünə gətürün. Yeərsə, yesün, yeməzsə tursun-getsin” – demişdi” (36, 34).

Bayındır xanın igidləri Dirsə xanı qarşılayıb qara çadıra gətirirlər. Dirsə xan belə qarşılanmasına etiraz olaraq bildirdi: “Bayındır xan bənim nə əksiligüm gördü? Qılıncımdanmı gördü, süfrəmdənmi gördü? Bəndən alçaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu. Bənim suçum nə oldu kim, qara otağa qondurdu?” – dedi.

Ayıtdılar: “Xanım, bu gün Bayındır xandan buyruq söylədir kim, oğlu-qızı olmayanı tənri-tələ qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız – demişdir” – dedilər.

Dirse xan yerindən uru turdu, Aydır: “Qalqubanı, igidlərim, yerün üz-
dən uru turun! Bu qara eyib bana ya bəndəndir ya xatundandır” – dedi.

Dirse xan evinə gəldi” (36, 34).

Dirse xanın Bayındır xanın məclisini tərək etməsi, Oğuz tayfa ittifaqını
tərək etməsi düşmənçiliklə qarşılanmadı, onu birlikdə saxlamaq üçün heç
bir məcburi tədbirə əl atılmadı.

On ikinci, “İç Oğuz Taş Oğuz asi olub Beyrək öldürdüğü boy” da bir-
inci boydan başlayan demokratik, adət-ənənəyə əsaslanma, idarəedicilikdə
məcburi qaydanın, padşahlığın olmaması bütün aydınlığı ilə özünü
göstərir.

Adət üzrə ildə bir dəfə Qazan xan evini Oğuz bəylərinə yağmalatdırar-
dı. Ancaq nədənsə Qazan xan bir dəfə evini yağmalatdırarkən Taş Oğuz-
ları mərasimə dəvət etmir.

“Taş Oğuz bəglərindən Aruz, Əmən və qalan bəglər bunu eşitdilər, ayı-
dılar ki, “Baq, baq! Şimdiyə dəkin Qazanın evin bilə yağma edərdik.
Şimdi neçün bilə olmyavuz?” – dedilər. İttifaqı cəmi Taş Oğuz bəgləri
Qazana gəlmədilər, ədavət eyelədilər” (36, 123). Qazan bəyin hərbi rəhbər
olaraq rəhbərlik etdiyi İç oğuz ittifaqı Daş Oğuzu ittifaqda saxlamaq üçün
heç bir məcburi tədbirə əl atmadılar, onların Beyrəyi öldürməsinə cavab
olaraq, Daş Oğuz hücum edib qisas aldılar (36, 123-126).

Göründüyü kimi, “Dədə Qorqud” oğuzlarının həyat tərzində qəbilə -
tayfa adət-ənənələri hökm sürür, etnik mənlik şüurunun təsiri altında Ata-
xaqanlığa qədər təfəkkürün qapalı xətt üzrə mövcudluğu prosesində ya-
ranmış özünü təbiətlə eyniləşdirmə, yaranan əşya, heyvan, bitki və b. to-
temlərə sitayişin dağılması prosesi getsə də bu proses hələ tam başa çat-
mamışdı. Etnik təfəkkür predmet və hadisələr arasında səbəb əlaqələrini
obyektiv müəyyən etmək, qiymətləndirmək səviyyəsində deyildi, hadisə-
lərə zaman, məkan hüdudunda yanaşa bilmirdi, fəaliyyətlərində, dünya-
baxışlarında xətti zaman onun qiymətləndirilməsi yox idi. Təfəkkür elmi
dərk etmə səviyyəsində yüksələ bilməmişdi. Elə bu səbəbdən də “Dədə
Qorqud” oğuzlarının etnososial inkişaf səviyyəsi sinfi cəmiyyətə qədər
mərhlədə, tayfa, tayfa ittifaqı səviyyəsində idi.

İşin nəticəsi. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, “Dədə Qorqud”
oğuznamələri paleolit dövründən başlayıb bütün arxeoloji dövrlərdə fasi-
ləsiz davam və inkişaf edən sürü icmasından qəbilə icmasına, buradan tə-
bii bir proses kimi yetişən ilkin refleksiyanın təsiri altında keçilən Ata xa-
qanlığı, Oğuz cəmiyyətini tərənnüm edən eposdur. Eposda tərənnüm olu-
nan etnososial həyat Azərbaycan oğuzlarının e. ə. III minilliyin sonu II
minillik tarixini əhatə edir. Dastanlardakı İslam dini və b. dinlərlə bağlı
anlayışlar, dövlətçilik terminləri, ərəb və fars sözləri sonrakı yaşam döv-
ründə ozan və aşıqların oğuznamələrə mexaniki əlavələridir. Göründüyü

kimi, son çağlarda eposa mexaniki daxil edilən söz və terminlər, anlayışlar oğuznamələrin məzmununa daxil ola bilmir. Belə ki, əlavə olunan söz və terminlərin sosial, mənəvi və siyasi mənası, çaları dastanlarda yoxdur.

“Dədə Qorqud” eposu Azərbaycan oğuzlarının əcdadlarının Ana xaqanlıq dövründə yaratdığı bədii təfəkkür yaradıcılığı, nağıl, əfsanə və miflərdən, ilkin refleksiyanın, etnik mənlik şüurunun təsiri altında yeni yaranan Ata xaqanlığın, Oğuz cəmiyyətinin, yeni daha yüksək formada yaratdığı epos janrıdır. Ata xaqanlıqla, ilk Oğuz cəmiyyəti ilə birlikdə yaranmışdır.

İşin elmi yeniliyi. Ana xaqanlıqdan Ata xaqanlığa keçid mərhələsində cəmiyyətin təfəkküründə ilkin refleksiyanın yaranması, onun təsiri altında etnik mənlik şüurunun formalaşması, təfəkkürün göstərilən səviyyəsində oğuzların həyat tərzində İslam dininin elementinə təsadüf edilməməsi əsaslandırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. A.A.Bakıxanov. Seçilmiş əsərləri. B., 1984
2. Мирзо Казым бек. Мифология персов по Фирдовси. Избранные произведения. Б., 1985
3. Ə.Sultanlı. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qədim yunan dastanları. B., 1999
4. T.Nasıyev. Dədə-Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. B., 1999
5. В.В. Бартольд. Турецкий эпос и Кавказ. – В. В. Бартольд. Книга моего деда Коркута. Б., 1999
6. X.Koroğlu. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. B., 1999
7. В.В.Бартольд. Сочинение. Т. V. М., 1968
8. X.Xəlilli. Dədə Qorqud oğuznamələrinin yaranma tarixi və digər oğuznamələrlə paralellərin dövu və səbəbləri. B., 2007
9. X.Xəlilli. “Dədə Qorqud kitabı”nda oğuzların etnososial təbəqələrinin təsviri. – “Dədə Qorqud” jurnalı, 2007, N3.
10. X.Xəlilli. “Dədə Qorqud kitabı”nda “ordı” termininin məzmunu və yozumları. – “Dədə Qorqud” jurnalı, 2008, N2.
11. Q.Skirbek, N. Gülye. Fəlsəfə tarixi. B., 2008
12. A.Şükürov. Fəlsəfə. B., 1997
13. Ф.Х.Кесседи. От мифа к логосу. М., 1972
14. Г.Д.Гачев. Содержательность художественных форм. Эпос, лирика, театр. М., 1968
15. Г.Гачев. Жизнь художественного сознания. М., 1972
16. A.Şükürov. Mifologiya. 1-ci kitab. B., 1995
17. A.Şükürov. Mifologiya. 6-cı kitab. B., 1997
18. A.Şükürov. Dədə Qorqud mifologiyası. B., 1999
19. A.Şükürov, G.Abdullazadə. Azərbaycan fəlsəfəsi. B., 1993
20. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. B., 2004
21. А.И.Першиц, А.Л.Монгайт, В.П.Алексеев. История первобытного общества. М., 1968
22. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. B., 2002

23. Azərbaycan tarixi. I cild. B., 1998
24. M.M.Hüseynov. Azərbaycanca qədim paleolit (rusca). B., 1985
25. Дж.Мелларг. Древнейшие цивилизации Влижного Востока. М., 1982
26. Ə.Cəfərov. Azərbaycanın ilk sakinləri. B., 2004
27. М.О.Косвен. Очерки истории первобытной культуры. М., 1953
28. Q.Kazımov. Dil, tarix, poeziya. B., 2005
29. Q.Qeybullayev. Azərbaycanca endoqam nigahlar haqqında. – Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. 3-cü buraxılış. B., 1977
30. H.Həsənov. Söz və ad. B., 1984
31. Й.В.Чеснов. Ранние формы этнонимов и этническое самосознание. – Этнография имен. М., 1971
32. “Oğuz Kağan” dastanı. – F. Bayat. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. B., 1993
33. A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 1-ci hissə. B., 2002
34. Sehrli sünbüllər. B., 1990
35. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. – K. Marks, F.Engels. Seçilmiş əsərləri, II c., B., 1953
36. Kitabı-Dədə Qorqud. B., 1988
37. Ə.Abid. Türq el ədəbiyyatına ilmi bir baxış. – “Dan yıldızı” jurnalı, 1929, N5.
38. M.Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B., 1983
39. Ə.Əsgər. Oğuznamələrin etnik antologiyası və funksiyası. – “Azərbaycan” jurnalı, 2007, N3.
40. F.İsmayılov. Klassik psixologiyanın əsasları. B., 2003
41. A.Şükürov. Fəlsəfə və zaman. B., 1998
42. R.Əliyev. Dinin əsasları. B., 2003
43. A.Hacıyev. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müəllifi və yaranma dövrü haqqında mülahizələr. – Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi M. Ə. Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti “Dədə Qorqud” – 1300” Respublika elmi konfransının tezisləri. B., 25-26 may 1999
44. R.Özdək. Türklərin qızıl kitabı. 1-ci hissə. B., 1992

Rəyçi: Fil.ü.e.d., prof. H.İsmayılov